

Πρεβεζάνικα Χρονικά

Αρ. 49-50 (2013)

ΠΡΕΒΕΖΑΝΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, 49-50 (2013)

Επέτειοι στην άλω της χρονιάς της απελευθέρωσης: Πριν και μετά, τότε και τώρα

Γιάννης Ρέντζος

doi: [10.12681/prch.28464](https://doi.org/10.12681/prch.28464)

Copyright © 2021, Γιάννης Ρέντζος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ρέντζος Γ. (2021). Επέτειοι στην άλω της χρονιάς της απελευθέρωσης: Πριν και μετά, τότε και τώρα. *Πρεβεζάνικα Χρονικά*, (49-50), 21-34. <https://doi.org/10.12681/prch.28464>

Γιάννης PENTZOS*

*Επέτειοι στην άλω
της χρονιάς της απελευθέρωσης:
Πριν και μετά, τότε και τώρα¹*

Με το συναίσθημα που μας άφησε ο παρατεταμένος εορτασμός της 100^{ης} επετείου από την απελευθέρωση της πόλης μας, με ποικιλία εκδηλώσεων που εντάχθηκαν σε αυτόν και κλιμακώθηκαν επί δώδεκα σχεδόν μήνες, δικαιούμαστε ίσως να θεωρήσουμε και την 101^η επέτειο σαν συνέχεια αυτού του κεντρικού εορτασμού του στρογγυλού έτους 2012. Σαν να βρισκόμαστε ακόμα στη φωτεινή άλω, στο φωτοστέφανο, εκείνων των εκδηλώσεων, για εκείνη τη σημαντική χρονιά. Και μάλιστα, συνέβη να συμβάλουμε προσωπικά στο στήσιμο μιας πρεβεζάνικης επετειακής γέφυρας, 2012-2013. Πραγματικά, τον Αύγουστο (του 2013) κλείσαμε τις επετειακές εκδηλώσεις με την παρουσίαση του πρώτου τόμου του *Ημερολογίου* του Ιωάννη Μ. Ρέντζου (Ι.Μ.Ρ.), άλλοτε δημάρχου της πόλης, που τελειώνει με την αποχώρηση της οθωμανικής διοίκησης, στην οποία άλλωστε είχε παραστεί και εκείνος, τη νύχτα της 20^{ης} προς 21^η Οκτωβρίου 1912. Θα χρησιμοποιήσουμε και εδώ τα γραπτά του Ι.Μ.Ρ.²

Πρεβεζάνικες επέτειοι

Ας μου επιτραπεί να υπενθυμίσω πως η Πρέβεζα, που εόρτασε πέρυσι την εκατοστή επέτειο της ελευθερίας της, με τον παρόντα Δήμαρχο, είχε εορτάσει και μια άλλη «εκατοστή επέτειο απελευθέρωσης» με τον

---

* Ο Γιάννης Ρέντζος είναι Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου των Παρισίων και πρώην λειτουργός Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

¹ Το παρόν αποτελεί το κείμενο της ομιλίας για την 101^η επέτειο από την απελευθέρωση του 1912, που δόθηκε στην Αίθουσα Πολιτισμού του Δήμου Πρέβεζας στις 19 Οκτωβρίου 2013 με ανάθεση εκ μέρους του δημάρχου κ. Χρήστου Μπαίλη, τον οποίον ευχαριστούμε και από τη θέση αυτή. Έγιναν μικρές τροποποιήσεις και προστέθηκαν βιβλιογραφικές σημειώσεις.

² PENTZOS 2013· 2014.

I.M.P. ως δήμαρχο. Ήταν η 100^η επέτειος της παλιγγενεσίας, το 1930, δηλαδή 100 χρόνια μετά το 1830, που αναγνωρίστηκε το Ελληνικό Κράτος στη Διάσκεψη του Λονδίνου. Όπως σημειώνει στον ανέκδοτο ακόμα δεύτερο τόμο του *Ημερολογίου* ο I.M.P.:

Αί έορταί και ό πανηγυρισμός είχαν άποφασισθῆ [διὰ] τὴν 20^{ην} Ὀκτωβρίου, ἡμέραν τῆς ἐπετείου τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς Πρεβέζης ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ, δυστυχῶς ὅμως, διὰ λόγους ἐπουσιώδεις, ἀνεβλήθησαν διὰ τὴν 31^{ην} Ὀκτωβρίου, ἡμέραν Παρασκευῆν, καὶ ἄρχισαν πάλιν προετοιμασίαι. Δυστυχῶς ὅμως ὁ καιρὸς εἶναι τόσον ἐνάντιος, ὅπου ματαιῶναι ἀπάσας τὰς ἐνεργείας μας.³

[...] Ὁ καιρὸς ἐβελτιώθη καὶ ἐπαναλαμβάνομεν τὰς προετοιμασίας μας. Τὸ Ὑπουργεῖον Ναυτικῶν μᾶς ἔστειλεν ἄρκετὰ σήματα καὶ σημαίας, διὰ νὰ σηματολοισθῆ ἡ πόλις.⁴

[...] Ἦλθεν τὸ ἀντιτορπιλικὸν «Ἰέραξ» μὲ τοὺς ἐπίσημους Νότην Μπότσαρην Ὑπουργὸν τῶν Ναυτικῶν, μὲ τοὺς Ναυάρχους καὶ τὸν Στρατηγὸν καὶ ἀντιπροσωπεῖαν τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας, ὁ Γερουσιαστῆς Γερ. Σολδάτος καὶ ἄλλοι ἐπίσημοι.⁵

Στην περιγραφή της πρεβεζάνικης εορτής της παλιγγενεσίας ο I.M.P. μας υπενθυμίζει πως μετά τη δοξολογία στον Άγιο Χαράλαμπο και την ομιλία του βουλευτή Γερογιάννη, γνωστού τότε γιατρού, στο ηρώο, όπου κατατέθηκαν 30 στεφάνια,

ἡ πομπὴ μετέβη εἰς τὸ Λιμεναρχεῖον ὅπου ἐγένετο ἡ ἀποκάλυψις τῆς πλακὸς ἣτις γράφει: «Ἐδῶ οἱ Τοῦρκοι ὑπέγραψαν τὴν παράδοσιν τῆς Πρεβέζης εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Στρατόν». Μετὰ ταῦτα μετέβησαν εἰς τὴν συνοικίαν Ἀνδρούτσου, ὅπου ἐγένετο ἄλλη ἀποκάλυψις τῆς ἐκεῖ ἐντοιχισμένης πλακὸς, ἣτις γράφει «ἐδῶ εἶναι τὸ σπίτι τοῦ Ἀνδρούτσου». Κατόπιν ἐδόθη γεῦμα εἰς τὸ ἐστιατόριον «Ἡβη». Παρεκάθησαν περὶ τὰ 60 ἄτομα.⁶

Μας δίνεται εδώ η ευκαιρία να υποθέσουμε πως οι δύο αυτές πλάκες θα είναι τα πρώτα μνημειακά στοιχεία με εθνικό περιεχόμενο που κοσμούν τον πρεβεζάνικο δημόσιο χώρο. Όπως υποστηρίζαμε σε ομιλία μας, στην 95^η επέτειο της απελευθέρωσης το 2007:

³ ΠΕΝΤΖΟΣ 2014, εγγραφή της 1^{ης} Οκτωβρίου 1930. – Ευχαριστούμε πολύ τον κ. Λάζαρο Στ. Συνέσιο για τον πολυτονισμό των αποσπασμάτων του ημερολογίου.

⁴ ΠΕΝΤΖΟΣ 2014, 29-30 Οκτωβρίου 1930.

⁵ ΠΕΝΤΖΟΣ 2014, 31 Οκτωβρίου 1930.

⁶ ΠΕΝΤΖΟΣ 2014, 31 Οκτωβρίου 1930.

Το 1930, επί δημαρχίας Ι.Μ. Ρέντζου, αναρτήθηκαν στα τότε κτίρια, οι δύο αυτές αναμνηστικές πλάκες, που αποτέλεσαν τις πρώτες δημόσιες κατασκευές ταυτοτικού χαρακτήρα για την πόλη και τους κατοίκους της, με εθνικό περιεχόμενο

Η δική μας πόλη στερήθηκε επί μεγάλες χρονικές περιόδους τα στοιχεία μνημειωμένης ένταξης στον ελληνικό εθνικοκρατικό χώρο. Μόνο στην αλλαγή δεκαετίας του 1950/1960, επιδόθηκε συστηματικά στην οργάνωση ανάδειξης της ελληνικότητάς της με στοιχεία που υπηρετούν την εθνικοκρατική μνημοσύνη. Το ναυτικό μνημείο στη «Βάση» καθώς και το άγαλμα του Οδυσσέα Ανδρούτσου που κοσμεί την Πλατεία μας είναι από τα πρώτα. Και πιο έξω, στο Ζάλογγο, το πανύψηλο μνημείο του Ζογγολόπουλου, για τις Σουλιώτισσες.⁷

Ας συμπληρώσουμε ακόμα πως τα πράγματα ήρθαν έτσι για τον δημόσιο πρεβεζάνικο χώρο μας ώστε πολλά χρόνια μετά την επέτειο της παλιγγενεσίας του 1930, ο γιος του Νότη Μπότσαρη, ο Δημήτριος Νότη Μπότσαρης, απόστρατος στρατηγός, επισκέφτηκε την πόλη μας το 1958 για την αποκάλυψη των αναμνηστικών πλακών στα σπίτια των Μποτσαρέων, οικογένειας τόσο στενά συνδεδεμένης με τον εθνικοαπελευθερωτικό μας αγώνα.

Μια και μιλάμε για επετείους που εορτάστηκαν στο πρεβεζάνικο έδαφος καλό είναι να υπενθυμίσουμε και τον εορτασμό της 1^{ης} Ιουλίου 1917, στον οποίο λάβαμε μέρος, εμείς οι Πρεβεζάνοι, για την 128^η επέτειο της Γαλλικής Επανάστασης. Όλα έγιναν υπό το άγρυπνο βλέμμα των «αραπάδων», όπως τους γράφει σε σεμνή παρένθεση ο Ι.Μ.Ρ., και των ντόπιων υποστηρικτών τους, των Πρεβεζάνων βενιζελικών. Διαβάζουμε τη σχετική εγγραφή:

⁷ PENTZOS 2007, 287-288.

Ἡμέρα Σάββατον. Ὡς γνωστὸν ἐν τῇ πόλει μας ἐδρεύει λόχος Γαλλικοῦ Στρατοῦ ἀπὸ Σενεγαλέζους μαύρους καὶ σήμερον ἐορτάζουν τὴν ἀνάμνησιν τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως. Ἡ πόλις τῆς Πρεβέζης εὐγνωμονοῦσα τὴν Γαλλίαν συνεορτάζει μετ' αὐτῶν. Τῇ πρωτοβουλία τοῦ Δημάρχου κυρ. Πάνου Καρυστινοῦ καὶ ἐπιτροπῆς, ἡ πόλις, σημαιοστολισμένη μὲ σμύρτα καὶ σημαίας Γαλλικὰς καὶ Ἑλληνικὰς, πανηγυρίζει τὴν ἄλωσιν τοῦ φρουρίου της. Εἰς τὰς 8 π.μ. ἐγένετο δεξίωσις ἐν τῇ πλατεία Ὀμονοίας. Εἰς τὰς 2 μ.μ. ἐγένοντο ἀγῶνες ἐν τῇ πλατεία τοῦ Δικαστηρίου, ὅπου ἔλαβον μέρος οἱ στρατιῶται τῆς ἐνταῦθα Γαλλικῆς Φρουρᾶς, ἀποτελουμένης ἀπὸ Σενεγαλέζους (μαύρους). Τὸ ἑσπέρας ἐγένοντο λαμπαδηφορίες ὅπου παρακολούθησαν οἱ στρατιῶται τῆς Γαλλικῆς Φρουρᾶς καὶ ὁ Ἑλληνικὸς Στρατός, [καθὼς] καὶ [πολ]υάριθμοι πολίτες.⁸

Αν ο αναγνώστης εγείρει αντίρρηση σε σχέση με την ημερομηνία της «1^{ης} Ιουλίου», ενθυμούμενος ότι η γαλλική επέτειος συμπίπτει με την ιστορική «14^η Ιουλίου 1789 της πτώσης της Βαστίλης», θα πρέπει να υποδείξουμε πως εκείνη η ελληνική και πρεβεζάνικη 1^η Ιουλίου λογαριάστηκε ως «14^η Ιουλίου» σύμφωνα με το γρηγοριανό νέο ημερολόγιο, που ίσχυε στη Γαλλία, όχι όμως και στη χώρα μας.

Αναζητώντας εθνικές, δι-εθνοτικές και ταξικές αναφορές

Ανεξάρτητα από τη δυνατή εθνική διάσταση, που σχετίζεται με την έννοια του *έθνους-κράτους*, η ιδέα και η έννοια της *απελευθέρωσης* μιας πόλης, εν προκειμένω της πόλης μας, είναι πάντα γοητευτική, αφού μπορεί να κρύβει και κάποια «δι-εθνοτικά» στοιχεία. Προσωπικά, νόμιζα πως διαβάζοντας και αναζητώντας τα σχετικά με την προετοιμασία της απελευθέρωσής μας, θα επεσήμαινα κρυφά πρεβεζανοκεντρικά και όχι απλώς ελλαδοκεντρικά γραπτά, θα ψαχούλευα πρεβεζάνικες ριζοσπαστικές πτυχές, θα βρισκόμουν έκπληκτος μπροστά σε ιδέες πολιτικής αυτονομίας, ας πούμε έστω πανηπειρωτικής, ή θα έφτανα σε υπαινικτικές και κρυμμένες κοινωνικο-ταξικές αναφορές.

Το ζήτημα με απασχόλησε πάλι. Αναρωτιόμουν στο τοπικό περιοδικό *Φόρουμ*:⁹ Τι ξέρουμε για τη λαϊκή συμμετοχή στην *απελευθέρωση* του 1912; Για τα πριν, λίγα μας είναι γνωστά. Για τα μετά, ανήμερα, ο διοικητής του στρατιωτικού αποσπάσματος Παναγιώτης Σπηλιάδης έγγραφε με αποπλιστική εθνολογική παρατηρητικότητα: «Ἡ ὑποδοχή ἢ ὁποία μᾶς ἐγένετο [με ἐξοδο] [...] τῶν κατοίκων [...] πάσης δὲ ἐθνικότητος, γένους καὶ θρησκευματος,

⁸ PENTZOS 2014, 1^η Ιουλίου 1917.

⁹ PENTZOS 2011.

είναι άνωτέρα πάσης περιγραφής». ¹⁰ Δεν ξέρω πως μπορεί να αξιολογηθεί η ειλικρίνεια και η ακρίβεια αυτής της περιγραφής του στρατιωτικού διοικητή αλλά το μόνο που μπορεί ο σύγχρονος Πρεβεζάνος να αντιπαραβάλει είναι η σημερινή απουσία «των κατοίκων πάσης εθνικότητας και γένους» από τους εορτασμούς των επετείων.

Πάντως, εμείς οι Πρεβεζάνοι πρέπει να είμαστε υπερήφανοι που η πόλη μας επέδειξε κάποιο «δι-εθνοτικό» ή «μετα-εθνοτικό» χαρακτήρα διοίκησης –δημοτικής διοίκησης μόνο– με τον επαναδιορισμό του Χαλίλ Χουλιασή ως δημάρχου της, μετά την απελευθέρωση του 1912. Επειδή το Δημοτικό Συμβούλιο είχε αποφασίσει να ονομάσει οδό της πόλης προς τιμήν του Τούρκου αυτού αξιωματούχου, αξιωματούχου επίσης της Ελληνικής Πολιτείας, και κεντρικού προσώπου της αναίμακτης παράδοσης της πόλης στον Ελληνικό Στρατό, ανοίγουμε πάλι το *Ημερολόγιο* του Ι.Μ.Ρ.

Στην εγγραφή της 10^{ης} Μαρτίου 1909 διαβάζουμε ότι οι έξι πρώτοι δημοτικοί άρχοντες, μεταξύ των οποίων η τότε οθωμανική διοίκηση θα επέλεγε έναν για να τον διορίσει δήμαρχο. Αφήνοντας τους άλλους ως δημοτικούς συμβούλους, ήταν ο Σαμή εφένδης Κονοσπάλη με 118 ψήφους, ο Μιλτιάδης Κακαμπίνης με 110, ο Χαλήλ Χουλιασής με 101, ο Ι.Μ.Ρ. με 89, ο Κώστας Τόλιας με 88, ο Ναμήκ Σέρης με 84. Ακολουθούσαν οι Γιώργος Περδικάρης, Χρήστος Σωτηρέλης, ο πρώην δήμαρχος Σέη Σαμπρή –που ήταν ο μόνος Τούρκος της πρεβεζάνικης τουρκοκρατίας που είχε μέχρι τότε διοριστεί δήμαρχος– και τέσσερις ακόμα χριστιανοί, δηλαδή Έλληνες Πρεβεζάνοι. Η διοίκηση, λοιπόν, επέλεξε τον Χαλίλ Εφένδη, αφήνοντας τους υπολοίπους ως δημοτικούς συμβούλους. ¹¹ Κλείνουμε το σημείο αυτό.

Απελευθέρωση του λαού και προσάρτηση του εδάφους: Γυρνώντας την πλάτη στις αυτοκρατορίες

Φαίνεται πως η προσμονή της *απελευθέρωσης* ως απλής ιδέας εδαφικής προσάρτησης ήταν κυρίαρχα διάχυτη στον πληθυσμό και τους «προκρίτους» του. Αν σήμερα έχουμε το θάρρος κάποιων εικοτολογιών, όπως φαίνεται από τη θεματική των προηγουμένων παραγράφων, αυτό δεν γίνεται χάρη στην ιστορική ασφάλεια που μας παρέχει η απόσταση ενός αιώνα από τα γεγονότα, αλλά από υποχρέωση, που έχει ο ομιλητής ως Πρεβεζάνος ή Ηπειρώτης, να αναρωτιέται για ποιο λόγο η ιδιαίτερη και ευρύτερη περιφέρειά μας συμβαίνει να εντάσσονται στις περισσότερες υπανάπτυκτες περιοχές της χώρας και της ευρωπαϊκής ενότητας. Ενώ ταυτόχρονα,

¹⁰ Βλ. ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ, στον παρόντα τόμο, 85.

¹¹ ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 10 Μαρτίου 1909.

στην περιφέρειά μας και την πόλη μας συντηρείται όλο και μεγαλύτερη κοινωνική ανισότητα μεταξύ των στρωμάτων του πληθυσμού. Είναι σαν να έφυγαν οι πασάδες διοικητές, αλλά να έμειναν οι αγάδες γαιοκτήμονες ...

Πολύ πριν από το 1912, λοιπόν, η εδαφική μας προσάρτηση έμοιαζε με επιβεβλημένο γεωπολιτικό ιδεώδες, αφού η Πρέβεζα ήταν μια φυσική συνέχεια της ελληνικής Αιτωλοακαρνανίας και των Ιονίων νήσων, που είχαν περιέλθει στην Ελλάδα από τη Μεγάλη Βρετανία. Αλλά ταυτόχρονα η πόλη μας ήταν και μια ευρωπαϊκή προέκταση της οθωμανικής επικράτειας. Ήταν έτσι ευνοημένο διαμετακομιστικό κέντρο που εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των αυτοκρατοριών του 19^{ου} αιώνα.¹² Μία από αυτές ήταν η κυρίαρχη και καταρρέουσα Οθωμανική, ενώ η Βρετανία και η Γαλλία, η Αυστροουγγαρία και η Ρωσία ήταν και αυτές μεγάλες αυτοκρατορίες, που εξουσίαζαν οικονομικά το 85% του πλανήτη¹³ και διοχέτευαν στοιχεία του πλούτου τους διαμέσου του λιμανιού της πόλης μας.

Έτσι, με την *απελευθέρωση*, για πρώτη φορά, η Πρέβεζα γυρίζει την πλάτη στις αυτοκρατορίες και θα διαμεσολαβείται πια από τον Πειραιά. Μπορούμε να αναλογισθούμε πως εκείνη την ημέρα, στις 21 Οκτωβρίου 1912, η Πρέβεζα διακόπτει την αυτοκρατορική ιστορία της, βυζαντινή και οθωμανική. Αν θεωρήσουμε την πόλη μας ως οικιστικό εκπρόσωπο της Νικόπολης, τότε η σχέση αυτή και η διακοπή της πρέπει να πάει βαθιά ως τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, πριν 2000 χρόνια. Μετά από 2000 χρόνια αυτοκρατοριών η Πρέβεζα «κλείνεται» στη μικρή Ελλάδα. Και δεν λησμονούμε, πέρα από την αυτοκρατορική ιστορία μας, και την αυτοκρατορική γεωγραφία των οικονομικών συναλλαγών στις οποίες η Πρέβεζα συμμετείχε αδιαμεσολάβητα. Μια τόσο ελεύθερη σκλαβωμένη πόλη. Δεν θα βιώσουμε βέβαια για πολύ αυτήν την απαγκίστρωση από τις αυτοκρατορίες. Η σχέση της πόλης μας με τους μεγάλους μπαίνει σε ιδιαίτερο πλαίσιο με τις ραγδαίες αλλαγές που προκάλεσε ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος. Τότε ήταν που άνοιξε, σαν εσωτερικό εμφύλιο αντίβαρο, ο δρόμος για τον μεγάλο διχασμό. Η οθωμανική Πρέβεζα έδωσε τη θέση της στη διχασμένη Πρέβεζα.

---

¹² Πρβλ. HOBBSAWM 2000.

¹³ Πρβλ. HEROD 2009.

Μια ένωση που αναμενόταν από χρόνια

Γι' αυτό το γεωπολιτικό ιδεώδες της εδαφικής προσάρτησής μας, που αναμενόταν από χρονιά σε χρονιά, διαβάζουμε πάλι στο *Ημερολόγιο* του Ι.Μ.Ρ. στην εγγραφή της Μεγάλης Παρασκευής του 1897:

Εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, ὁποῦ ἦσαν ὁ ἀρχιερεὺς καὶ ἅπαντες οἱ ἀρχιερεῖς καὶ πλήθη λαοῦ, ἐνῶ ἐψάλλοντο αἱ Ὠραι, ἦλθεν ἄνθρωπος ἀπεσταλμένος [...] καὶ ἔδωκεν μικρὰς σημείωσιν εἰς τὸν Ἀρχιερέα ἀπὸ τὸν Ἀρχηγὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ Στρατοῦ εἰς τὴν ὁποίαν τοῦ ἔλεγε «σὺν θεῷ ἐλπίζω νὰ κάμωμεν Πάσχα εἰς Πρέβεζαν», ὁ δὲ Ἀρχιερεὺς τὸ κοινοποίησεν ἀμέσως εἰς τὸν λαόν. Φαντασθῆτε λοιπὸν τὶ χαρὰ κατέλαβεν τὸν κόσμον, ὁ θεὸς ὅμως ἠδύοκῆσε καὶ δὲν ἔκαμεν κανένα Χριστιανὸς κίνημα νὰ ὑβρίσει καὶ νὰ κτυπήσει Τοῦρκον. Τότε ἀλίμονον, θὰ ἐγίνετο μεγάλη σφαγὴ εἰς ἡμᾶς.¹⁴

Στο πλαίσιο αυτό, της αναμενόμενης απελευθέρωσης, το ερώτημα θα μπορούσε να είναι, *κατά πόσο* το ιδεώδες της απελευθέρωσης, εκτός από εδαφικό και στρατιωτικό σχέδιο, *ήταν* και έκφραση της επιθυμίας των Πρεβεζάνων προγόνων μας να ενταχθούν στο έδαφος της χώρας μας, *που ισοσταθμιζόταν* με διάθεση για στράτευση και θυσία για την επιτυχία του σκοπού. Πρέπει να πούμε πως οι «αστοί», δηλαδή η κάτοικοι των πόλεων, έχουν, από τον Μεσαίωνα ακόμα, διασφαλισμένα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα. Είναι δηλαδή «ταχτοποιημένοι» ανεξάρτητα από τη σκληρότητα της κρατικής εξουσίας. Οι πύλες της πόλης υπηρετούσαν και κοινωνική σκοπιμότητα. Πιο αναλυτικά το λέμε ως εξής:

1) Η πρεβεζάνικη εσχατιά, σε τόσο μεγάλη απόσταση από την οθωμανική αυτοκρατορική πρωτεύουσα, αποτελούσε από κάθε πλευρά μια χαρτογραφική πρόκληση. Άλλωστε, δεν ξεχνάμε πως από εδώ άρχισε το ξήλωμα του 1912-1913, που έφτασε με τους Βαλκανικούς πολέμους τόσο ψηλά και βόρεια, στα Γιάννινα και τη Θεσσαλονίκη, και που έπειτα, ανατολικά, κατηφόρισε προς τήνη.

2) Το ερώτημα μπορεί να είναι διπλό. Κατά πόσο κάποιες ομάδες της πρεβεζάνικης κοινωνίας θα είχαν το θάρρος να προβάλουν το ενωτικό εδαφικό ιδεώδες *και αν* κάποια στρώματα του πληθυσμού μας θα ήταν πρόθυμα να αγωνιστούν για τη μεγάλη αυτή αλλαγή, εκμεταλλεζόμενα τις εξωτερικές περιπλοκές στις οποίες ο πρεβεζάνικος γεωγραφικός χώρος ήταν συνεχώς εκτεθειμένος και μάλιστα άθελά του πρωταγωνιστούσε. Το στόμιο του Αμβρακικού που ελέγχαμε, το ίδιο το λιμάνι καθώς και η σχετική θέση μας ως

¹⁴ ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 11 Απριλίου 1897.

προς την Ιταλία, με την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε διαφορές, ήταν εξέχοντα στοιχεία. Και πάνω από όλα η εγγύτητα μας με την υπόλοιπη Ελλάδα.

Η εγγραφή της 6^{ης} Απριλίου 1897 στο *Ημερολόγιο* του Ι.Μ.Ρ. είναι εντυπωσιακή:

Άρχισεν ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς Πόλεμος. Τὰ φρούρια τῆς Πρεβέζης ἐβομβάρδισαν τὸ ἐμπορικὸν ἀτμόπλοιον «Μακεδονία» ἀκριβῶς τὴν στιγμὴν ποὺ εὐρίσκετο εἰς τὸ στόμιον τοῦ Ἀμβρακικοῦ Κόλπου, ἦτο δὲ πρωτὶ Κυριακῆς τῶν Βαΐων ἐνῶ οἱ ἄνθρωποι ἠτοιμάζοντο νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἀμέσως λοιπὸν ὅλοι κατακλεισθήκαμεν εἰς τὰς οἰκίας μας.¹⁵

Με βάση τα ιστορικά γεγονότα, όπως αυτά αναγράφονται στην εφημερίδα *Εμπρός*, υποστηρίζουμε σε δικό μας σχόλιο στο *Ημερολόγιο*:

[Θα] μπορούσαμε να ονομάσουμε τον Πόλεμο του 1897, «Πόλεμο της Πρέβεζας», αφού αυτή φαίνεται να ήταν το σημαντικότερο νέο, υπό προσάρτηση, έδαφος. Τις επόμενες ημέρες, η Πρέβεζα βρίσκεται πάντα στην ειδησεογραφία με άμεση ελπιδοφόρα προοπτική απελευθέρωσης. Ήδη, στις 7.4.1897 διαβάζουμε, πάντα στο Εμπρός, πως ο «ελληνικός στρατός της Βόνιτσας μεταβαίνει στην Πρέβεζα». Στις 8.4.1897 παρέχεται και η τεχνική πληροφορία πως το πολεμικό πλοίο Ευρώτας, τάχθηκε ακριβώς κάτω από το φρούριο «Αυτοκράτωρ» (δηλαδή τον Παντοκράτορα) σε πλεονεκτική απυρόβλητη θέση, από την οποία ήλεγχε σε απόσταση καίριων συντριπτικών βολών το φρούριο, ενώ άλλα ελληνικά πολεμικά πλοία βομβάρδιζαν, δυστυχώς, τη Νικόπολη.¹⁶

Γίνεται έτσι η εκτίμηση (στις 13.4.1897) για αναμενόμενη πτώση της Πρέβεζας στα ελληνικά χέρια. Δεν είναι συνεπώς υπερβολικό το περιεχόμενο της εγγραφής της Μεγάλης Παρασκευής, 11^{ης} Απριλίου του 1897, που διαβάσαμε.

Μπορεί συνεπώς να αναρωτηθεί κανείς αν ο λαός μας, οι πρόγονοί μας, διαπνέονταν από μια κουλτούρα ιδεολογικής συστράτευσης, τονίζοντας όχι τόσο το «ιδεολογικό» όσο το «συλλογικό». Αν μπορούσε να συνεπάρει τους παλιούς μας Πρεβεζάνους ο ενθουσιασμός ενός λαϊκού ξεσηκωμού, που θα επιτάχυνε τα πράγματα. Αν αυτοί διέθεταν τα υλικά μέσα για μια σκληρή αναμέτρηση με την τουρκική εξουσία και αν, βέβαια, οι νέοι χαρακτηρίζονταν από αρετές ηρωισμού και αυτοθυσίας, έστω και τυχοδιωκτισμού, τέτοιες που θα τους οδηγούσαν στο να πάρουν τα όπλα και να κηρύξουν την

¹⁵ ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 6 Απριλίου 1897.

¹⁶ ΡΕΝΤΖΟΣ 2013, 60-61.

πόλη συνέχεια του εγγύς ελλαδικού εδάφους ή, σε μια πρώτη φάση, έστω και συνωμοτική, ανεξάρτητη και αυτόνομη πολιτεία, υπό την προστασία μιας μεγάλης δύναμης. Η Ιταλία θα ήταν πάντα πρόθυμη να εκμεταλλευτεί ένα τέτοιο λάθος.

Μπορούσαν οι κουμπουράδες της πόλης να λάβουν μέρος στην απελευθέρωση;

Όλες αυτές οι τοποθετήσεις αποτελούν σκέψεις και υποθέσεις για τις οποίες χρειάζεται ιδιαίτερη έρευνα και προσπάθεια επαλήθευσης, προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Πολλοί ερευνητές της πόλης μας έχουν αναδείξει ηρωικές μορφές, για παράδειγμα Πρεβεζάνους αγωνιστές του Μεσολογγίου, μακεδονομάχους και μπιζανιομάχους καθώς και επιτόπιους τουρκομάχους, που έκαναν το εθνικό καθήκον τους ή, τουλάχιστον, έστω και ευκαιριακά (οπορτουνιστικά θα μπορούσε να το πει κάποιος) έπαιζαν τη ζωή τους «κορόνα-γράμματα». Πίσω από όλα αυτά κρύβεται οπωσδήποτε το «κίνητρο της ανθρώπινης δράσης» αλλά, κατά κανέναν τρόπο, δεν δικαιούμαστε εμείς οι μεταγενέστεροι να γίνουμε τιμητές υποτιμώντας την οποιαδήποτε συμβολή, οποιουδήποτε, οπουδήποτε. Έστω και αν κάποιοι αγωνιστές απέβλεπαν, ίσως, σε ενδεχόμενα μεταγενέστερα οφέλη με ταχτοποίηση της δικής τους νομικής-ποινικής κατάστασης απέναντι στο Ελληνικό Κράτος και της θέσης τους στην κοινωνία.

Όλα τα προηγούμενα θα τα συνοψίσουμε εκθέτοντας εδώ τα περί λαϊκής προετοιμασίας και ενδεχόμενης λαϊκής συμμετοχής στην απελευθέρωση. Δεν περιέχεται βέβαια τίποτε ιστοριογραφικά καινούριο. Θα θίξω πρώτα το ζήτημα της διάχυτης πρεβεζάνικης κουλτούρας οπλοκατοχής και οπλοχρησίας, πράγματα που αποτελούν αντικειμενικές προϋποθέσεις για οποιαδήποτε συνωμοτική αντιστασιακή συσπείρωση και οργάνωση.

Όπως προκύπτει από όλες τις πασχαλινές εγγραφές του *Ημερολογίου*, η συνήθεια των άσκοπων πυροβολισμών της Ανάστασης και της Αγάπης ήταν απόλυτα καθιερωμένη και η συνέχισή της αδιατάρακτη, ενώ οι δολοφονίες διαδέχονται η μία την άλλη στη μικρή μας πόλη καθώς και τα ατυχήματα με όπλα ή όσα αναφέρονται ως τέτοια. Η λέξη *πυροβολισμός* εμφανίζεται 60 φορές στο κείμενο και περιλαμβάνει και επίσημες καταστάσεις οπλοχρησίας καθώς και, εκ παραδρομής στη συγγραφή, τους «κανονιοβολισμούς».

Θα μπορούσε βέβαια να υποστηρίξει κανείς, πως αντίθετα οι οπλικές επιδείξεις των προγόνων μας ενδέχεται να αποτελούσαν ένα άλλοθι απενοχοποίησης και ότι απλά παρέπεμπαν αθώα, ανέμελα και επιδεικτικά στο αιώνιο έθιμο αναγγελίας της Ανάστασης και υποδοχής του αναστάντος Κυρίου. Όμως γνωρίζουμε, από τις εγγραφές του *Ημερολογίου*, ότι κάθε χρονιά εξε-

λίσσονταν επεισόδια, που έδειχναν πως οι οθωμανικές αρχές δεν συμφωνούσαν –κάθε άλλο– με αυτήν την επίδειξη «αθώας» οπλοχρησίας.

Αφήνοντας κατά μέρος τα σοβαρά επεισόδια του 1893,¹⁷ μεταξύ του αρχιερέα Κωνσταντίνου Βαφείδη και των πιστών με εμπλοκή και των οθωμανικών δυνάμεων ασφαλείας, διαβάζουμε λόγου χάριν αυτά που γράφει ο Ι.Μ.Ρ. για την Κυριακή της Αγάπης, του 1900:

Ἡ ὥρα 3 π.μ. [= 9 τὸ πρωῖ] ἐγένετο ἡ Ἀγάπη εἰς τὸν Ἅγιον Χαράλαμπον. Οἱ Ὅθωμανοὶ παρατηροῦν τοὺς Χριστιανοὺς μὲ ἄγριον βλέμμα καὶ μάλιστα ὁ Καϊμακάμης τοῦ Πυροβολικοῦ ἐκ συμπτώσεως περνοῦσε ἀπὸ τὴν Μητρόπολιν, ἐνθα ἦτο πλῆθος Χριστιανῶν συνηγμένων. [Ὁ Καϊμακάμης] λοιπὸν ὄρμησεν νὰ ἀρπάξει τὰ ὄπλα τῶν παιδιῶν καὶ ἐπῆρεν μίαν καραμπίναν, ἀλλὰ εὐτυχῶς δὲν ἔλαβεν μέρος κανένας Χριστιανὸς εἰς αὐτὴν τὴν συμπλοκὴν, ἄλλως ἤθελε γίνεи μεγάλη αἵματοχυσία.¹⁸

Επίσης, το 1901, μαζί με άλλες πληροφορίες για τους πυροβολισμούς, ο Ι.Μ.Ρ. γράφει:

Τὸν Χαράλαμπον Χαϊνόπουλον ἐσύλλαβαν καὶ τὸν ἔχουν ὑπὸ κράτησιν διότι, ὡς λέγουσιν, κάποιος ἔριξε πιστόλι ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι του καὶ, ἐπειδὴ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ εὔρουν αὐτὸν [τὸν δράστη], ἐσύλλαβαν τὸν Χαρ. Χαϊνόπουλον, διὰ νὰ μαρτυρήσῃ καὶ ἤδη σήμερα εὐρίσκεται εἰς τὴν φυλακὴν. Τὸ ἴδιον, καθὼς καὶ ὁ Χρῖστος Μπακατσέλος.¹⁹

Τέτοιες αναφορές υπάρχουν σε όλες τις χρονιές, όπου αναδεικνύεται τόσο η κατάχρηση των όπλων όσο και οι σχετικές απαγορευτικές διαταγές που εκδίδονται και ανακοινώνονται στο εκκλησίασμα μαζί με τα επιβαλλόμενα πρόστιμα.²⁰ Αναφέρονται επίσης και οι συλλήψεις που επακολουθούν και οι πολύμηνες φυλακίσεις,²¹ αλλά και τα αιτήματα για φιλεύσπλαχνη αντιμετώπιση των κρατουμένων πυροβολιστών και αποφυλάκισή τους²² με περίεργη την εξαίρεση του 1906, όπου «ή σεβαστή Κυβέρνησις ἄφησεν ἐλεύθερα τοὺς πυροβολισμούς, οὐδεμίαν δὲ σύλληψιν συνέβη».²³

¹⁷ Πρβλ. ΠΕΝΤΖΟΣ 2013, 29 Μαρτίου 1893.

¹⁸ ΠΕΝΤΖΟΣ 2013, 9 Απριλίου 1900.

¹⁹ ΠΕΝΤΖΟΣ 2013, 1^η Απριλίου 1901.

²⁰ ΠΕΝΤΖΟΣ 2013, 28 Μαρτίου 1904.

²¹ ΠΕΝΤΖΟΣ 2013, 14 Απριλίου 1902.

²² ΠΕΝΤΖΟΣ 2013, 26 Μαρτίου 1901.

²³ ΠΕΝΤΖΟΣ 2013, 2 Απριλίου 1906.

Ήταν οι Πρεβεζαίοι άξιοι της ελευθερίας τους;

Αναγνωρίζουμε και ξαναθυμούμαστε πως οι «κουμπουριές», τα «κουμπούρια» και η σχετική κουλτούρα ήταν στην ημερήσια διάταξη. Εξάλλου, ο Ι.Μ.Ρ. συχνά εκφράζει την ικανοποίησή του που αποφεύγονται συμπλοκές με δικούς μας, που τις θεωρεί πιθανότατες σε όλες τις περιπτώσεις. Θα μπορούσε άραγε αυτή η «διαπαιδαγώγηση» (για να μην πούμε «παλληκαρισμοί», «νταϊλίκια» και «πλάκωμα») να εξασφαλίσει το πέρασμα σε μια απελευθερωτική συνωμοτική δράση;

Ο Βασιλάς θίγει το σχετικό ζήτημα διεγείροντας το ενδιαφέρον για περαιτέρω αναζήτηση. Αναφερόμενος στην παραμονή της 21^{ης} Οκτωβρίου 1912 γράφει:

Τριακόσια όπλα είχαν διανεμηθεί μέσα στην Πρέβεζα και ανάμεσα στους μεμυημένους νέους ήταν κι ο πατέρας του γράφοντος. Εμάς, τα τέσσερα παιδιά του –τρία αγόρια και ένα κορίτσι– μας έβαζε να κάνουμε εκείνο το πρωινό (20 Οκτωβρίου) προσκυνήσεις στα άγια εικονίσματα για την νίκη των Ελληνικών όπλων στη Νικόπολι, αυτός όμως ταυτόχρονα καθάριζε το μάουζερ για την περίπτωση αμύνης εναντίων των τουρκικών αρχών και όχλων αν επιχειρούσαν σφαγές ή συλλήψεις χριστιανών. Εικόνα άξια να απαθανατισθή από εμπνευσμένο ζωγράφο.²⁴

Είναι πολύ χρήσιμες εδώ οι ακάλυπτες πλευρές έως και οι αιχμές. Υπήρχαν «μεμυημένοι». Άρα, πολύ σωστά, η συνωμοτική δράση ήταν κρυφή. Εκτίθενται βέβαια έτσι οι υπόλοιποι κάτοικοι, όσοι δηλαδή θα ήθελαν ή θα μπορούσαν να λάβουν μέρος σε μια απελευθερωτική δράση, επειδή «τους το έλεγε η καρδούλα τους». Είχαν ή δεν είχαν αυτήν την ευκαιρία; Δεν φαίνεται πάντως να συγκροτήθηκε και να λειτούργησε κάτι σαν ενιαίο απελευθερωτικό μέτωπο. Κατά τον Βασιλά, η όποια αντιστασιακή δράση βασίστηκε στο

εν Αθήναις Ηπειρωτικό Κομιτάτο, το οποίον έστειλε στην Πρέβεζα τον απόφοιτον της Σχολής Χάλκης ρασοφόρον Βασίλειον Μπάλκον, με τον σκοπόν να οργανώση τάγματα ελευθέρων Ελλήνων μαχητών μέσα στο τουρκικό έδαφος, στην πόλη και τα χωριά. Με τις ενέργειες του Βασιλείου Μπάλκου διεβιβάζονταν στο Άκτιο πληροφορίες και ελάμβαναν από κει οδηγίες και όπλα, τα οποία διανέμονταν σε αποφασιστικά παλληκάρια.²⁵

²⁴ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 462· η έμφαση είναι δική μου.

²⁵ ΒΑΣΙΛΑΣ 2012, 461-462.

Αναδεικνύεται εδώ ο ρόλος του Βασιλείου Μπάλκου, που ήταν μια κυρίαρχη φυσιογνωμία στην πολιτική της μεταπελευθερωτικής τριακονταετίας τής πάντα βενιζελικής Πρέβεζας. Πολύ νωρίς άλλωστε αυτή η πολιτική επιλογή της πόλης μας και της περιφέρειάς της προκάλεσε τη μήνιν των αντιβενιζελικών αντιπάλων. Όπως διαβάζουμε στον υπό έκδοση δεύτερο τόμο του *Ημερολογίου* του Ι.Μ.Ρ.:

Ἐπεσκέφθη τὴν πόλιν μας ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ναυτικῶν κ. [Νικόλαος] Στράτος, ὅστις ἐφιλοξενήθη εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ κ. Λεωνίδα Δούλη ἢ Τσιόκου καὶ ἐκ τοῦ ἐξώστου τῆς ὁποίας ὠμίλησεν καὶ ἐμέμφθη τὴν διαγωγὴν τῶν Πρεβεζαίων ὀνομάσας αὐτοὺς ἀναζήτους τῆς ἐλευθερίας τους. Καὶ τοῦτο διότι εἶναι Βενιζελικοί.²⁶

Δεν γνωρίζω εάν έχει αναλυθεί από τους ιστορικούς μας αυτή η φοβερή υβριστική τοποθέτηση εκ μέρους μιας ιστορικής προσωπικότητας της νεότερης Ελλάδας, με πολυτάραχη πολιτική ζωή, μετακίνηση από τον βενιζελικό χώρο στους αντιβενιζελικούς, ανάληψη της πρωθυπουργίας και θανατική καταδίκη στη «Δίκη των Ἐξι», που μάλιστα προερχόταν από την κοντινή μας παλαιοελλαδίτικη Αιτωλοακαρνανία. Θέτω το ερώτημα κατά πόσο έχει προσεχθεί και αναλυθεί αυτή η μομφή κατά των Πρεβεζάνων προγόνων μας προβάλλοντας καλόπιστα απέναντι του αναγνώστη υπό διερεύνηση το ενδεχόμενο να εννοούσε ο Στράτος, ότι η απελευθέρωση της Πρέβεζας περιλάμβανε και λαϊκές συνιστώσες από άλλους χώρους, πέραν του βενιζελικού που αναδεικνύει, όπως είπαμε ο βενιζελικός μας, όπως γνωρίζω, Ηλίας Βασιλάς.

Αντί για συμπεράσματα:

Από τη γεωπολιτική πατρίδα στην πατρίδα των ανθρώπων²⁷

Μητέρα πόλη με τα πρόσωπα που σε κατοικούν, κατοίκησαν και θα κατοικήσουν αδελφώνω και υπάρχω ...». Αυτό το μικρό απόσπασμα από κείμενο του Θεσσαλονικιού συγγραφέα Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη,²⁸ είχαμε διαλέξει για να τιλοφορήσουμε την ομιλία μας στην 95^η επέτειο της απελευθέρωσης της πόλης μας.²⁹ Όπως και τότε έτσι και σήμερα χρησιμοποιούμε αυτήν τη φράση για να κλείσουμε την ομιλία μας. Όπως και τότε έτσι και

²⁶ ΠΕΝΤΖΟΣ 2014, 20 Μαΐου 1915.

²⁷ Μεταφέρω εδώ αυτούσιο το τελευταίο μέρος της διάλεξής μου της 19^{ης} Οκτωβρίου 2013.

²⁸ ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ 1999, 43.

²⁹ Πρβλ. ΠΕΝΤΖΟΣ 2007.

σήμερα βλέπουμε τη σημερινή ημέρα ως ημέρα ευφροσύνης και ενότητας για όλους μας.

Όπως και τότε έτσι και σήμερα βλέπουμε την Πρέβεζα σαν πατρίδα. Όχι με τη γεωπολιτική σημασία του όρου, που ταυτίζει την πατρίδα με το έδαφος στο οποίο ασκεί τη δικαιοδοσία του το κράτος. Όπως και τότε έτσι και σήμερα προσπαθήσαμε να ανασύρουμε το ανθρώπινο στοιχείο της πολιτικής επιλογής.

Όπως και τότε έτσι και σήμερα εκφράζουμε την πίστη πως με βάση αυτό το ανθρώπινο στοιχείο μπορεί να δοθεί ο καθημερινός αγώνας για το καλό και για να υπηρετηθεί γνήσια το ιδεώδες της κατανόησης του ιστορικού χρόνου ως κοινής κληρονομιάς και της αντίληψης του δημόσιου χώρου ως κοινού πρεβεζάνικου σπιτικού. *Μητέρα πόλη με τα πρόσωπα που σε κατοικούν, κατοίκησαν και θα κατοικήσουν αδελφώνω και υπάρχω ... Μητέρα πόλη ...*

Βιβλιογραφία

- ΒΑΣΙΛΙΑΣ Η.Β., 2012, *Άπαντα*, Πρέβεζα
- HEROD A., 2009, *Geographies of the Globalization – A Critical Introduction*, Oxford
- HOBBSBAWM E.J., 2000, *Η εποχή των αυτοκρατοριών, 1875-1914*, Αθήνα
- ΠΕΝΤΖΙΚΗΣ Ν.Γ., 1999, *Μητέρα Θεσσαλονίκη*, 6^η έκδ., Αθήνα
- ΠΕΝΤΖΟΣ Γ., 2007, «Μητέρα πόλη με τα πρόσωπα που σε κατοικούν, κατοίκησαν και θα κατοικήσουν αδελφώνω και υπάρχω». 95 χρόνια από την απελευθέρωση της Πρέβεζας, *Πρεβεζάνικα Χρονικά* 43-44, 283-291
- ΠΕΝΤΖΟΣ Γ., 2011, Για μια επέτειο λιγότερο διακοσμητική, εδαφική και διοικητική, *Φόρουμ Πρέβεζας*, 6 Νοεμβρίου 2011, στο: <http://forumprevezas.wordpress.com/category/ιστορία>
- ΠΕΝΤΖΟΣ Ι.Μ., 2013, *Ημερολόγιο 1893-1912. Η οθωμανική Πρέβεζα*, Πρέβεζα
- ΠΕΝΤΖΟΣ Ι.Μ., 2014, *Ημερολόγιο 1913-1933. Η διχασμένη Πρέβεζα*, Πρέβεζα